

UN VALENCIANISTA DE POSTGUERRA A OLIVA: ALFONS VERDEGUER

FRANCESC DEVESA I JORDÀ
Metge

AGRAÏMENTS

Als membres de la família Arlandis-Puig (els germans Maria i Vicent, els seus cosins Toni i Maria i la tia Isabel), tots coneixedors d'Alfons Verdeguer, per la seua col·laboració incondicional en la recerca de records i fotografies.

A Josep Bonet, Vicent Malonda i Josep Sendra, per la lectura crítica del text i les seues aportacions valuoses.

A Toni Arlandis, per la seua magnífica tasca en la restauració i retocs fotogràfics.

Al capellà de la Font d'en Carròs, Marcos Senabre, per la inolidable visita al temple i la seua història. A Joan Francesc Simó, el nostre guia i assessor cultural de Beniarjó, per les seues explicacions completes i apassionades.

A Lorenzo Josende Campos (Llorenç), fill d'Alfons Verdeguer, per la seua entrega impagable en la recerca de dades, imatges i records, que ens ha permès una aproximació fidel a la biografia de son pare. La seua presència en l'excursió evocadora a Beniarjó, acompanyat per Toni Arlandis i Vicent Puig, va ser fonamental i entranyable.

1. JUSTIFICACIÓ

Durant les primeres dècades del franquisme, alguns nuclis culturals van persistir en la seua activitat valencianista. Superant les dures condicions de la dictadura, es publicaven algunes obres, s'organitzaven cursos de llengua i es realitzava una certa activitat cultural, mentre els escriptors del País Valencià mantenien contactes fluids amb els intel·lectuals balears i catalans. Tot plegat, es va realitzar una tasca sense la qual no es pot explicar la posterior empenta social i cultural del valencianisme.

L'objectiu principal del present treball és apropar-nos a la biografia d'Alfons Verdeguer, un d'aquells joves escriptors heroics que, a més a més, tingué una vinculació especial amb Oliva. L'article s'estructura en tres parts, corresponents poc dalt o baix amb la cronologia de l'estudi. Hem volgut donar veu directa a les persones i familiars que van conèixer Verdeguer, amb les quals hem tingut la

sort i el privilegi de contactar. Això explica els diàlegs, forma poc usual en els treballs de recerca, però que en aquest cas aporten l'espontaneïtat d'uns records que ajuden a perfilar la personalitat de l'autor estudiat. Hem procurat transmetre fidelment les parts més essencials de les converses, que foren recollides mitjançant gravació o amb notes escrites, adaptant-nos a allò més pràctic en cada moment. La resta del text circula pels caixers habituals de revisió bibliogràfica, recollida de dades, incloent-hi la lectura òbvvia de les obres de l'autor, sense pretendre fer cap anàlisi literària, que deixem per a mans més especialitzades.

2. DEL FIL AL CABDELL

Una estampa de primera comunió

Fa uns mesos, com cada dissabte, sopàvem amb els amics. La roda de la vetlada havia tocat a casa Xelo i Vicent. Mentre conversàvem, Xelo treia a reluir una curiosa estampeta. Era un dels típics recordatoris que es regalaven a familiars i veïns amb motiu de la primera comunió. En aquest cas, commemorava la de Maria, cosina de Vicent, que combregava a la parròquia de Sant Francesc d'Oliva l'1 de juny de 1958. L'estampa tenia la particularitat de presentar un text escrit en valencià, cosa insòlita en aquells temps (figura 1). La mateixa Maria, que compartia taula, va resoldre l'enigma explicant-nos que allò va ser un regal d'Alfons Verdeguer. Em vingué a la memòria que, en una ocasió anterior, Vicent m'havia deixat un llibret d'aquell autor. Això va ser fa més de quaranta anys, en aquells temps de retrobaments identitaris i reclamacions democràtiques. L'obra, *Viatge a Ausiàs March*, va ser prompte sepultada per una pila heterogènia de textos àvidament devorats. Però Alfons Verdeguer tornava ara a tocar a la porta de la meua curiositat. Qui va ser aquell home que pels anys cinquanta escrivia en valencià i parlava d'Ausiàs March? Quina vinculació va tindre amb Oliva? Com va conèixer els pares de Vicent Puig i Maria Arlandis? Potser era el moment de contestar preguntes i de reparar oblits. O, si més no, d'intentar-ho.

Els amics olivers d'Alfons

Si l'estampeta ens havia provocat preguntes, aquestes ens van portar a llegir novament el text de Verdeguer. Al principi de *Viatge a Ausiàs March*, ell mateix explica la forta vinculació amb la nostra ciutat (Verdeguer, 1961, 8):

Vaig a Oliva tres o quatre voltes a l'any, amb la meua muller i el nostre fillol. En venir dues festes seguides, hi fem viatge. Tenim allí uns amics, als que estिमem molt, els quals ens porten, a peu, en

carro o en camió (adequat amb cadires de boga) a mostrar-nos les bellíssimes terres dels voltants, marcant el lloc d'arribada de cada excursió, amb una paella o una torrada de xulles.

L'atzar de la vida havia fet que els fills d'aquells coneguts olivers d'Alfons foren companys meus de jocs i aventures al barri de Sant Francesc, consolidant-se una amistat que encara perdura. Després del darrer sopar, vam acordar tindre una conversa per a parlar amb més detall de Verdeguer. A la reunió, van assistir dues parelles de germans. Maria i Toni Arlandis i els seus cosins, Maria i Vicent Puig (figura 2). Ells i les seues famílies van ser els amics d'Oliva d'Alfons Verdeguer i la seua esposa Rosario Campos.

Els records anaven recuperant-se, entre glop de café o camamirla. Sobre el començament d'aquella amistat amb Verdeguer, Toni respon que Manuel, el germà de son pare, va coincidir amb Alfons en el servei militar.

—Un dia Alfons i Rosarito es van presentar a ma casa i els meus pares es van quedar un poc estranyats, perquè els coneixien però encara no tenien relació. Com el *tio* Manuel estava a Alger, el matrimoni es va deixar caure per a saludar-nos. Aquella visita, però, va ser l'inici d'una creixent amistat. Van tornar diverses vegades a Oliva i es quedaven en ma casa. Nosaltres també anàvem a visitar-los en algun viatge a València. Ells vivien al carrer de Joaquín Costa. Jo era molt menut i em regalaven joguets.¹

Tots els presents reconeixen la simpatia d'Alfons i la seua habilitat per a deixar-los bocabadats quan relatava històries i contes.

—Quan venia, ens alegràvem tots els xiquets de la contornada —diu Maria Puig—; a ell li agradava molt parlar amb els menuts. A vegades anàvem al Salt i, com passava aigua, *don* Alfonso feia un *barco* i els xiquets jugàvem. També anàvem a la platja. Ens acomboiava per a jugar a l'ama carabassera.

—Si donàvem massa guerra —afegeix Vicent—, ell deia als majors que no patiren i se'ns emportava per a contar-nos contes. Ens ensenyava també jocs que no coneixíem, com l'hoquei sobre herba. Recorde que també li agradava la lluita grecoromana i em sembla que de jove l'havia practicada.

Maria Arlandis explica que alguna volta també els comentava les històries en francès.

—Sobretot quan érem molts i volia reduir un poc l'audiència —diu, però el germà Toni matisa que era també perquè volia fer practicar a Llorençet, el seu nebot, que estudiava la llengua veïna.

1. La mare de Toni i Maria era Maria Puig, a qui tot el món coneixia com a *Mercedes la Lejiera*, atesa la dedicació tradicional de la família a la fabricació de lleixiu, activitat que havien abandonat, regentant en aquell moment una tenda de teles i roba, situada a la carretera de Dénia, davant de l'església de Sant Francesc. La botiga, que venia també de fiat, era molt popular a Oliva.

Fóra com fóra, tots coincideixen a dir que Verdeguer sabia francès. Fins i tot, Toni recorda que li va regalar un conte de *Tartarin de Tarascon* en l'idioma original. Alfons, a més de l'obra de Daudet, els descobria altres llibres. Així, els contava en valencià *Les aventures de Tom Sawyer* o *L'illa del tresor*.

—Li donava tant d'èmfasi al relat que ens el feia viure —assegura Vicent, remarcant que més que contar, representava aquelles històries.

La cosina, Maria Arlandis, confessa que la seua gran afició a la lectura va començar amb aquelles contarelles de l'amic de València.

Sobre la família de Verdeguer, Maria Puig explica que el matrimoni no tenia fills, però el seu nebot Llorenç, fill d'una germana de Rosarito, era com un fill per a ells i el portaven en les seues visites a Oliva.² Respecte a la professió, Maria creu recordar que, per a pagar-se els estudis, Alfons va treballar en una botiga de València. Hi ha unanimitat en afirmar que era advocat. Toni afegeix que estava empleat a l'empresa municipal d'autobusos (EMT) de València, cosa que li va confirmar també un amic ATS, de cognom Zorrilla, que també treballava a l'EMT i coneixia Alfons.³

Respecte al seu caràcter, hi ha consens a afirmar que era alegre i es trobava feliç quan venia a Oliva.

—Recorde, sobretot, la seua *rissa* —diu Maria Puig.

No es posen d'acord les dues parelles de cosins en la rialla d'Alfons, i quan intenten imitar-lo tots esclafim a riure.

—Ell gaudia escoltant-nos conversar. Deia que ací es parlava molt bé el valencià —remata Vicent Puig.

—Quina era la seua postura davant la religió? —pregunte, i els dos germans Puig contesten que era un home devot, però no *beato*.

—En una ocasió —diu Maria Puig—, li vam insinuar deixar la missa, però ell no ho va acceptar.

“No juguem amb canyetes que ens farem tallets”, va dir, i se'n va anar cap a l'església.

Toni afegeix un altre aspecte de la seua personalitat: era molt observador i li agradava la història del país.

—En arribar a ma casa, en un dels viatges —conta—, va preguntar per les ruïnes que es veien, des de l'autobús, entre Oliva i la Font. Mon pare li

2. En un paràgraf de *Viatge a Ausiàs March* (Verdeguer i González, 1961, 9), Alfons confirma la relació amb el seu nebot: “El meu fillolet, Llorenç, viu la meitat de temps en ma casa [...]”.

3. L'Empresa Municipal de Transports (EMT) de València abans es deia SALTUV, una societat autogestionada per treballadors. Més endavant, expliquem la relació de Verdeguer amb aquesta empresa.

va explicar que es tractava del castell del Rebollet, i allà que vam anar en la primera ocasió que es va presentar.

—També anàvem d’excursió al camp i a la platja —segueix Vicent—. Recorde que en una ocasió estàvem nadant a la séquia del Vedat i jo em vaig posar nerviós, perquè no feia peu. Ell se’n va adonar de seguida i em va traure de l’aigua amb un grapat.

—Un altre dia —continua Toni— no sé si veníem de la Marjal o de la séquia del Vedat, però teníem molta set. Un home que vam trobar li va donar a Llorenç un poc de llimonada i al pobre xiquet li va pegar malament.

La conversa va derivant cap al Verdeguer escriptor. Els quatre membres de la família Arlandis-Puig coneixien el seu vessant literari.

—Em va regalar *Els clàssics, la terra i jo* —afirma Toni— i també *Viatge a Ausiàs March*.

Vicent assegura que son pare, a banda del llibre esmentat, tenia *Grecs a la meua tinta*. Toni, a més a més, va ser protagonista del darrer llibre d’Alfons. En *Viatge a Ausiàs March*, Verdeguer fa el recorregut d’Oliva a Beniarjó acompanyat per dos xiquets, als quals es refereix al llarg del text, el nebot Llorenç i Antoniet.

Acabant ja la conversa, i mentre estàvem acomiadant-nos, Maria Arlandis comenta que sa tia Isabel també el va conèixer. Dies després, anem a casa d’Isabel Puig (figura 3). La dona no recorda massa coses, però ens diu que va passar uns dies a casa del matrimoni Verdeguer-Campos, a València.

—Alfons tenia un caràcter molt alegre i, com que jo era més menuda, Mercedes, la meua germana major, se m’emportava darrere com si fóra ma mare i anàvem de paella.

Isabel ens mostra unes fotos com a resultat del seu escorcoll. Les instantànies, unides a les que va trobar Toni, són testimoni palpable de l’amistat del matrimoni Verdeguer-Campos amb la colla d’Oliva (figures 4-9).

Davant d’aquelles converses i de les imatges entranyables, ens plantegem nous interrogants. Fora dels amics d’Oliva i dels seus fills, quants valencians coneixen hui Alfons Verdeguer? Probablement pocs, tret del grapat d’especialistes en llengua i literatura. A la xarxa, la informació és minsas: alguna breu nota de l’Enciclopèdia Catalana, un carrer dedicat a València, del qual *Las Provincias* se’n fa ressò, alguna foto en què apareix, però sense identificar-lo, i poca cosa més.⁴ Pagaria la pena fer un esforç divulgatiu de la seua biografia i obra? Pensem que sí i ens disposem a seguir estirant del fil.

4. Mínimes notes biogràfiques es poden trobar en la *Gran Enciclopèdia Catalana* (<www.enciclopedia.cat/>) i en *Las Provincias* (<www.lasprovincias.es>). En aquest últim cas, en el seu apartat “Callejero” i sota el títol d’“Abogado y escritor valenciano”, apareix la ressenya que inclou la ubicació del carrer dedicat.

3. LA RESISTÈNCIA VALENCIANISTA I VERDEGUER

L'alçament militar del 1936 i la consegüent guerra civil van enfonsar el valencianisme que havia anat bastint-se al llarg del segle xx. Amb la victòria franquista, el nou règim exigia adhesió incondicional a la "unidad nacional", cosa que implicava l'hegemonia castellana absoluta, deixant poc espai a vel·leïtats culturals o lingüístiques alternatives. Malgrat un panorama tan advers, els valencianistes supervivents intentaran organitzar-se i recomençar la seua activitat des del mateix any de La Victoria. Ben prompte, es constitueixen dos grups, el dels vells d'abans de la guerra i el dels joves que cercaven llur propi àmbit. Uns i altres eren, majoritàriament, gent d'ordre, catòlics o clarament alineats amb la dictadura.

Lo Rat Penat

Els vells valencianistes, aixoplugats a Lo Rat Penat, practicaran un activisme superficial i folklòric. Hi estaven adscrits figures tan conegudes com Teodor Llorente Falcó (fill del patriarca de la Renaixença), Martí Domínguez, Manuel González Martí o Nicolau Primitiu, tots valencianistes de preguerra i de marcat caràcter conservador. Els primers anys de la postguerra, l'entitat promourà un programa jocfloralista, amb els corresponents certàmens poètics i la celebració d'efemèrides d'arrels més o menys valencianes però que contribuïen a l'exaltació del règim. Carmen Franco Polo, filla d'El Generalísimo, fou regina dels jocs florals de 1940. L'any següent, Millán Astray actuava de mantenidor.⁵ Amb aquests avals, que certificaven l'adhesió incondicional als vencedors, Lo Rat tenia via lliure per a realitzar la seua modesta activitat. A partir del 1948, l'entitat adoptarà una línia més oberta i de millor qualitat en incorporar-se Carles Salvador, poeta i gramàtic de reconeguda solvència valencianista i de més amplitud de mires. Salvador, convertit en referent del grup, reforçà la normalització lingüística, que seguia des del principi les normes gramaticals del 32, impulsant els cursos de llengua que van continuar durant els anys següents. Els més de vuit mil alumnes que van aprendre gramàtica valenciana en aquelles difícils circumstàncies representaran una llavor important que més avant donarà els seus fruits.⁶

5. Vegeu J. BALLESTER, *Temps de quarantena (1939-1959)*, 3 i 4, València, 1992; F. RIPOLL, *Valencianistes en la postguerra: estratègies de supervivència i de reproducció cultural (1939-1951)*, Afers, Catarroja-Barcelona, 2010.

6. Entre 1972 i 1975, es van matricular als cursos orals 1.114 alumnes, i als cursos per correspondència 7.135 (ibídem).

L'Editorial Torre

Dos joves, Xavier Casp i Miquel Adlert, lideraran un altre grup, al marge dels vells valencianistes de Lo Rat amb qui mantindran fortes discrepàncies. Els dos procedien d'Acció Nacionalista Valenciana, partit d'adscripció catòlica fundat en 1933. Després d'un primer intent fallit de reconstruir Acció, encetaran una forta activitat cultural de caràcter més obert, allunyats del "llorentinisme" i de la cultura folklorista que criticaven. Ja en 1939 funden l'Editorial Torre, nom que agafen de la torre de Paterna, poble natal d'Adlert. Els objectius eren promoure nous autors i oferir obres de qualitat de tots els gèneres a un públic cultivat. Pretenien aprofitar els llibres per a atraure joventut inquieta a la causa valencianista. La seua era una estratègia global de supervivència que cercava l'afirmació cultural valenciana. El grup iniciarà molt prompte una tertúlia que serà brou de cultiu d'escriptors tan importants com Joan Fuster o Vicent Andrés Estellés. Al principi, l'activitat editorial va sofrir els forts entrebancs de la censura, que sols permetia un màxim de trenta-dues pàgines de gènere poètic; la prosa estava prohibida i el castellà era obligatori per al títol, autor i colofó. L'ús de les influències de personatges coneguts ben situats al si de l'estructura franquista, juntament amb una certa suavització dels controls censurs, van permetre la publicació d'obres. En 1943, Xavier Casp aconsegueix publicar el seu llibre poètic *Volar...* gràcies a l'ambivalència del títol.⁷ Dos anys després, edita una altra obra ja amb el segell de Torre, *La inquietud en calma*, de títol també bilingüe. Posteriorment, hi ha una certa suavització censoradora, permetent l'inici de L'Espiga, col·lecció que, a partir de 1949, reunirà cinquanta-un llibres de diferents gèneres i una vintena d'autors. Entre altres, a banda de Casp i Adlert, trobem Joan Fuster, Enric Valor, Maria Beneyto, Vicent Andrés Estellés, Manuel Sanchis Guarner, Emili Beüt i J. Ernest Martínez Ferrando. L'Espiga fou, en paraules de Fuster, "una de les coses més serioses i positives que mai s'han intentat entre nosaltres."⁸ És allí on publica també Alfons Verdeguer.

Evolució del valencianisme: de la postguerra a la transició

Les confrontacions entre Lo Rat Penat i el grup Torre foren constants, i en ocasions duríssimes, però tots reconeixien la unitat lingüística i seguien

7. La censura no va permetre *Nuesa* ni *Voladissa*, les seues primeres propostes. Després de fortes resistències, també va aconseguir signar amb el seu nom per a acollir-se al precedent d'un periodista navarrés, Xavier Echevarri (Ballester, 1992, 59; Cortés, 2006).

8. Aquesta afirmació apareix en la carta de Joan Fuster a Vicent Casp (Sueca, 25/VII/1956). En la mateixa carta, Fuster reconeix que és a Torre on va publicar el seu primer llibre (*Sobre Narcís*, plaqueta on recollia el poema del títol i altres menors), però remarca que la seua opinió va més enllà d'aquest fet (Fuster, 2006, 290-291).

les normes ortogràfiques comunes pactades en l'acord de Castelló de 1932. Uns i altres tenien relació amb els intel·lectuals de les Illes i de Catalunya, rivalitzant en el privilegi dels contactes que durant un temps aconseguiren quasi monopolitzar els de Torre. Les coses canviaran a partir de 1951. El tàndem Casp-Adlert perd el lideratge del valencianisme, amb l'allunyament de Fuster per una banda, i l'augment d'influència dels oficialistes de Lo Rat, per l'altra. A partir de 1962, amb l'eclosió de Joan Fuster com a gran intel·lectual valencià, es produeix la ruptura definitiva. L'autor de Sueca, heterodox i racionalista, formula unes propostes en *Nosaltres, els valencians* que no seran assimilades per Casp i Adlert. L'Editorial Torre tanca en 1966 i els seus fundadors s'acosten als antics rivals ratpenatistes. Des del 1974, el valencianisme conservador va abandonant el seu passat catalanista del qual abjurarà definitivament, trencant la unitat lingüística i adoptant les normes del Puig cap a finals dels setanta. El nou front secessionista servirà d'instrument polític per a frenar un valencianisme progressista que havia agafat una forta embranzida. Les conseqüències de l'anomenada "batalla de València" són de sobra conegudes: polèmiques estèrils i violència desproporcionada que sols beneficiarà el nacionalisme centralista espanyol pur i dur i perjudicarà el valencianisme de qualsevol gradació o tendència.⁹

Alfons Verdeguer, un escriptor poc conegut

Hi ha poca informació sobre la biografia d'Alfons Verdeguer i González.¹⁰ Sabem, però, que son pare, Salvador Verdeguer, ja era un poeta valencianista, autor també d'un recull editat per Torre, *El crit de la lluernia* (1954).¹¹ Alfons naix a València el 2 de febrer de 1923 i mor a la mateixa ciutat el 18 d'octubre

9. Aquella conflictiva època, en la qual els errors d'uns i la intolerància d'altres van tindre un paper important, ocasionarà posteriorment una sèrie d'estudis que intenten penetrar en les causes de l'enfrontament i formular noves propostes de valencianisme políticament viable. Des del llibre d'Eduard Mira i Damià Mollà (1986), que revisa l'obra de Fuster, amb nous plantejaments coneguts com a "tercera via", al de Vicent Flor (2011), una de les anàlisis més lúcides sobre l'anticatalanisme identitari valencià, hi han comparegut diversos treballs en la línia de superar el dilema catalanisme-blaverisme.

10. A banda de les referències disponibles a la xarxa, esmentades en la nota 5, inclouen també mínimes notes biogràfiques la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana* (1973) i la *Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana* (2005).

11. Salvador Verdeguer i Sapena (València, 1894 — València, 1973) fou obrer metal·lúrgic de professió. Aficionat al teatre, va arribar a dirigir algunes obres. Joan Fuster l'enquadra en el paisatgisme sentimental d'arrels llorentinistes. La seua poesia, però, anirà més enllà de la pura descripció, introduint elements imaginistes i metafòrics en uns versos curts que li donen un ritme viu al joc poètic (Fuster, 1994, 52-56; Ferrer, 1981, 24-28).

de 1971. De la seua infantesa sols hem pogut esbrinar dues dades amb cert marge de dubtes. Si ens refiem del seu propi testimoni i descartem la ficció literària, haurem d'acceptar que, en algun moment, vivia a Benimàmet.¹² Hi ha també una segona troballa molt interessant aportada per Joan Enric Pellicer, segons el qual Alfons Verdeguer i González era un dels sis participants en el concurs de redacció en valencià que se celebrava l'any 1934, el mateix any que es posava en marxa l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana, organisme promotor d'aquestes activitats docents.¹³ Uns apunts manuscrits del seu diari ens permeten comprovar com, als dèset i divuit anys, anotava en valencià les excursions amb naturalitat i correcció (figura 10). En aquells anys quaranta, el jove Verdeguer, fill d'un poeta valencianista i amb una certa escolarització amb la llengua natal, era una *rara avis* entre tantes precarietats i ombres.

Per Xavier Casp (1978), sabem que Alfons va haver de treballar de valent per a ajudar-se en els estudis. Primer, fent faena de càrrega i descàrrega en un magatzem de creïlles i, després, donant classes de diverses matèries. Alfons es va llicenciar en Dret a la Universitat de València l'any 1945, es va doctorar en 1947 i va exercir de professor ajudant de classes pràctiques de Dret Civil (figura 11). Literàriament, estigué lligat al grup Torre, on publicà tres obres. El seu primer llibre, *Els clàssics, la terra i jo* (1954), és una evocació de diversos escriptors medievals a través d'un recorregut físic o imaginari pels espais viscuts dels personatges. En *Grecs en la meua tinta* (1958), fa uns comentaris desmitificadors d'algunes figures de l'antiguitat clàssica. Un fragment d'aquesta obra, "De bello troiano", havia aparegut prèviament en el núm. 15 de la revista *Els Autors de l'Ocell de Paper* (1957). Amb *Viatge a Ausiàs March* (1961), Alfons tanca la trilogia, aproximant-se al seu clàssic més reverenciat que no havia inclòs en la primera publicació (figura 12). El text relata una excursió literària des d'Oliva a Beniarjó. Allí, Verdeguer inda-

12. A l'inici del seu primer llibre, fabulant sobre l'accident que va desencadenar la mort de Jaume Roig, Alfons (Verdeguer i González, 1954, 7) diu que coneix bé aquells indrets vora riu, atés que eren escenari d'aventures "quan jo era un xiquet i vivia en una cova de Benimàmet."

13. L'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana (APEV) va ser fundada seguint una idea de Carles Salvador del 1921, segons el model de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana. Avortat el primer intent per la dictadura de Primo de Rivera, l'APEV començà a funcionar pel febrer de 1934 i es va dissoldre en 1938. Sobre el concurs de redacció al qual es va inscriure Alfons Verdeguer, Joan Enric Pellicer (2003) remet a un treball inèdit d'A. Vila Moreno. Alfons Verdeguer tenia aleshores onze anys, cosa que concorda i permet gairebé assegurar que es tracta del futur escriptor valencianista. La tesi recull íntegrament el text de la redacció.

ga les restes venerables de la llar d'Ausiàs, mentre dialoga amb dos xiquets que l'acompanyen: el seu nebot Llorenç i Antoniet, fill dels amics d'Oliva.

Verdeguer júnior, com de vegades l'anomena Joan Fuster, era un escriptor que començava a aportar el seu treball a la cultura del país. El 5 de gener de 1955, l'exigent assagista es queixa, en carta a Sanchis Guarner, de la poca producció literària dels darrers mesos; sols havia eixit a la llum el llibret d'Alfons, que qualifica de “coseta senzilla però molt agradable”.¹⁴ Albert Manent, però, elevarà la valoració de l'autor amb un comentari elogiós: “El llibre de Verdeguer sobre els clàssics és deliciós, té una finor azoriniana i un lèxic i un estil excel·lents. No sé perquè aquests llibres no es coneixen més al Principat.”¹⁵ Alfons Verdeguer era un personatge conservador i catòlic, condicions que traspuen als seus textos. Segons Enric Ferrer, intenta apropar els clàssics a l'home actual amb la seua prosa acurada i detallista de lectura sempre amable. L'assaig de Verdeguer està lluny dels trets incisius de Fuster, exhibint, però, una aparent ingenuïtat que atrapa al lector sense restar profunditat al text. Verdeguer és un home culte, apassionat pels clàssics, i un patriota valencià que enyora una escola que pugua trametre amb normalitat la nostra llengua i literatura. En 1962, Verdeguer, juntament amb Enric Valor i Francesc Condoner, és un dels tres autors que nomena Joan Fuster, dins de la deficitària prosa creativa al País Valencià.¹⁶ Però, el mateix any, serà Miquel Dolç qui farà una anàlisi crítica molt elogiada de la seua obra.¹⁷ Per a l'intel·lectual mallorquí, la trilogia de Verdeguer és d'un estil difícil de classificar, que participa de l'assaig, del comentari, de la crítica i de les memòries, amb deliciosos notes d'humor que contribueixen a donar-li originalitat a un autor amb neta vocació literària dins del ressorgiment cultural valencià (Dolç, 1962).

Quin era el pes d'Alfons Verdeguer en el col·lectiu Torre? Hi ha una sèrie d'indicis que fan pensar en una posició molt acostada al nucli fundacional del tàndem Casp-Adlert. Fou persona amb qui sempre es comptava a l'hora de fer qualsevol manifestació conjunta. Així, en 1955, en el curs d'una polèmica sobre l'estàndard i els dialectalismes que enfrontava Miquel Dolç amb

14. Carta de Joan Fuster a Manuel Sanchis Guarner (Sueca, 05/I/1955). (Fuster, 2000, 207-209)

15. Carta d'Albert Manent a Joan Fuster (Mas de Segimon, 09/VII/1955). (Fuster, 2010, 161-163)

16. Carta de Joan Fuster a Josep Pla (Sueca, 13/IV/1962). A la llarga carta, Fuster li contestava a Pla que s'havia interessat pel panorama polític i literari del País Valencià (Fuster, 1997, 117-126).

17. Miquel Dolç i Dolç (Santa Maria del Camí, Mallorca, 1912 — Madrid, 1994) era en aquell moment catedràtic de Filologia Llatina a la Universitat de València (1957-68) i degà (1965-68) a la Facultat de Filosofia i Lletres.

escriptors mallorquins, veiem Verdeguer signant un escrit que en la revista *Destino* donava suport a la línia dels mallorquins i de Sanchis Guarner, partidaris d'un sistema policèntric i convergent.¹⁸ En 1956, juntament amb Vicent Casp i Emili Beüt, signa una invitació dirigida a Joan Fuster per a celebrar els vint-i-cinc números de *L'Espiga* (figura 13). Quatre anys després, els de Torre tornen a convidar Fuster per a commemorar els quaranta títols de la col·lecció, signant també la tarja amb Beüt i Sanchis Guarner (figures 14 i 15).¹⁹ En 1961, Alfons Verdeguer avala el manifest de Serra d'Or on, en resposta a Fuster, es proposava la "Comunitat Catalànica" enfront dels "Països Catalans".²⁰ Era un alineament amb Casp i Adlert, que marcava el principi de la discòrdia entre les dues formes de valencianisme. En 1963, la carta d'*Unos católicos y valencianos*, contrària a Fuster, serà també signada per Verdeguer.²¹ La seua mort prematura en 1971, als quaranta-vuit anys, li va estalviar el període més traumàtic dels enfrontaments. Hi ha, però, vuit anys d'aparent silenci. Què féu Alfons entre 1963 i 1971?

Verdeguer i la SALTUV

La Sociedad Anónima Laboral de Transportes Urbanos de Valencia (SALTUV) es constitueix a l'octubre de 1963 i comença a prestar servei en 1964. Per l'abril d'aquell any, es triava el lloc de cap de Personal. Segons conta el president de l'empresa, fou la gran humanitat el factor determinant per a elegir Alfons Verdeguer entre els diversos lletrats possibles.²² Immediatament, es posà a dirigir la revista *SALTUV Información*, que, a banda dels lògics temes laborals i d'empresa, ofereix seccions d'entreteniment i cultura. La publicació, de periodicitat mensual, és una mena de magazín, modesta però amb portades vistoses i de composició moderna (figura 16). Verdeguer es féu càrrec

18. Els escriptors mallorquins eren Bonet, Llompart i Vidal Alcover i els altres signants de l'escrit en *Destino* foren Adlert, Estellés, Maria Beneyto, Jaume Bru, Vicent i Xavier Casp, Joan Garcia Rigal, J. Sanz Moia, Joan Valls i Rafael Villar (Cortés, 2002, 132-138).

19. Carta invitació de Vicent Casp, Emili Beüt i Alfons Verdeguer a Joan Fuster (València, 19/VII/1956) (Fuster, 2006, 289); Carta invitació d'Emili Beüt, Manuel Sanchis Guarner i Alfons Verdeguer a Joan Fuster (València, 23/V/1960) (Fuster, 2000, 279-280).

20. En la carta, Verdeguer és el primer dels dènou signants (Fuster, 1976, 77-79).

21. Es tracta de la campanya contra Fuster orquestrada per José Ombuena davant la publicació d'*El País Valenciano*. La carta es va publicar a *Las Provincias* el 06/II/1963 (Fuster, 2004, 430-431).

22. L'empresa, d'extraordinària singularitat pel seu model autogestionari on els treballadors eren accionistes, va ser una concessió del Ministeri de Treball i l'Ajuntament de València. Al juliol del dit any, s'inaugurava la primera línia d'autobusos, que substituïa la 7 de tramvies, per a comunicar Russafa amb Mislata (Bolado, 1971, 2-3; Puche, 2014).

dels comentaris editorials i de distintes seccions com “Rincón de Cultura” o “Ejemplaridades”. En els primers números, hi apareix, en la secció d’humor, algun escrit en valencià, com el conte *L’emigrant don Quico Roig*, escrit en vers. Alfons crea un grup excursionista cultural que visita Xàtiva i Sagunt, on els corresponents cronistes (Carles Sarthou i Santiago Bru) exerceixen de cicerones. Els articles culturals d’Alfons, de clara intencionalitat divulgativa, tracten temes diversos que sovint inclouen aspectes relacionats amb la seua ciutat i el seu país. Així, hi escriu sobre el naixement de València, les torres de Serrans, Sant Vicent Màrtir, el mercat, el Miquelet, el Regne de València descrit per Cavanilles, Alacant, Lluís Vives, els noms dels pobles valencians o l’origen de la llengua.²³ Santiago Bru, probablement acomboiat per Alfons, publica un article sobre el circ romà de Sagunt. Altres, com Emili Beüt, Domingo Fletxer o Vicenç Roselló, col·laboren en “Rincón de Cultura” (quadre I).²⁴ El seu mateix fillol Llorenç també signa escrits en la secció juvenil. Com a director de la revista, Verdeguer es guanya fama de rigor estricte en la selecció i correcció dels textos (figura 17).

Per la tardor de 1971, *SALTUV Información* es fa ressò de la mort sobtada d’Alfons Verdeguer. Els comentaris destaquen, a banda de la seua entrega a la idea “saltuvista”, el caràcter humanitari i caritatiu, com també la paciència infinita que posseïa. Aquestes i altres virtuts són exposades pel president de l’empresa, Macario Bolado, i per Manuel Yarza, enginyer basc i vocal del consell administratiu. Per la seua banda, el secretari i cap dels serveis jurídics Adolfo Gozalbo, resalta la seua capacitat formativa, anomenant-lo “misionero de la cultura”. En la mateixa línia, Joaquín Alcaraz remarca els amplis coneixements humanístics que posseïa i el qualifica de “gran valenciano y enamorado de la historia”, fent referència als llibres escrits en la llengua natal, dels quals no solia parlar però que ell mateix va poder observar entre els

23. A l’origen de la llengua Verdeguer li dedica dues entregues. Sota el títol “¿De dónde proviene nuestra lengua?”, Alfons deixa intencionadament obert el concepte de “nuestra lengua” a les llengües romàniques derivades del llatí i, de forma més clara, al castellà i el valencià. Respecte a la darrera, reconeix la unitat lingüística en parlar de “catalán-valenciano”, il·lustrant amb diversos exemples de paraules per a mostrar les influències visigòtica i àrab. Vegeu els dos articles de Verdeguer en el “Rincón de Cultura” de *SALTUV Información*, corresponents als exemplars de setembre i novembre de 1965.

24. Al costat de Beüt, Fletxer i Roselló, personalitats de biografia i relleu indiscutibles, apareixien altres signatures menys conegudes com R. Alborch, M. Dublino o J. Martí Sobrecases. Alguns treballaven a l’empresa, com Dublino, que era cobrador de tramvia. Martí Sobrecases havia guanyat en 1966 un concurs literari de *SALTUV Información* i, posteriorment, continuarà col·laborant amb diversos escrits, un dels quals, titulat *El País Valenciano*, és una ferma defensa del llibre de Fuster contra els atacs que rebia en aquell moment (Martí Sobrecases, 1972).

volums de la seua vasta biblioteca (Bolado i al., 1971; Alcaraz, 1971). Fora de la *SALTUV*, també va tindre repercussió la luctuosa notícia. La revista *ACERO VALENCIA* dels alts forns de Sagunt va publicar un article, en el seu número de desembre, amb el títol de “Se nos ha muerto un amigo”, on F. Cos-Gayan comenta que havia conegut Verdeguer feia dos anys a l’associació de donants de sang de l’hospital La Fe, coincidint amb els anteriors comentaristes respecte a la humanitat, cultura i valencianisme del cap de Personal de la *SALTUV*.²⁵

Una carta de la viuda d’Alfons, Rosario Campos, ens dóna la pista d’un personatge singular que va tindre relació amb Verdeguer en aquells anys. Per l’agost de 1972, Rosario escriu unes lletres de condol a *doña* Carmen, l’espòs de la qual havia faltat recentment. Després de lamentar la dissort per la pèrdua dels respectius cònjuges, comenta: “Nuestros maridos se comprendían muy bien y sus trabajos en la revista *SALTUV* lo denotaban”.²⁶ Qui era aquell amic que sintonitzava amb Alfons i escrivia sovint en la revista?

Es tractava de Juan López Sánchez, antic anarquista que va ser ministre en el govern de Largo Caballero i posteriorment exiliat.²⁷ Juan López va retornar a Espanya pel 1966, integrant-se al sindicat vertical i acceptant un contracte de relacions públiques a l’empresa valenciana de transports. Sens dubte, fou un fitxatge estrella del règim, aconseguit pel tarannà reformista de l’antic membre de la CNT, la trajectòria del qual havia estat sempre més sindicalista que llibertària. Autor de diverses publicacions anteriors en l’etapa anarquista i

25. El dit article va ser reproduït posteriorment per *SALTUV Información* (Cos-Gayón, 1972).

26. Carta de Rosario Campos, viuda de Verdeguer a Carmen, viuda de López Sánchez (València 28 d’agost de 1972), Archivo General de la Región de Murcia [en línia].

<https://archivoweb.carm.es/archivoGeneral/arg.muestra_detalle?pref_id=2301714>

27. Juan López Sánchez (Bullas, Múrcia, 1900 — Madrid, 1972). Fill d’una família modesta (son pare era guàrdia civil), va iniciar la seua activitat a Barcelona, on fou empresonat en 1920 per un enfrontament amb pistolers de la patronal, eixint en 1926. Afiliat a la CNT, el seu perfil fou més sindicalista que anarquista. Va estar molt vinculat a València. Oposat a la FAI, signà el manifest trentista, en la línia de Pestaña. Fora de la CNT, va contribuir a la fundació de la Federación Sindical Libertaria, de la qual va ser secretari. Des de València, on es va traslladar, defensarà la reunificació, cosa que es produirà en el Congrés de la CNT de Saragossa al maig de 1936. Formà part del govern de Largo Caballero, en el qual va entrar junt amb els companys anarquistes Juan Garcia Oliver, Federica Montseny i Joan Peiró. Va dirigir durant sis mesos (de novembre de 1936 a maig de 1937) el Ministeri de Comerç. Després de la guerra, estigué a l’exili a França, Anglaterra i Mèxic. Escriptor i conferenciant incansable, participà en diverses revistes i és autor d’escrits teòrics sobre el sindicalisme llibertari (Peirats, 1971; Smyth, 1977; Thomas, 1978; Martínez Roda, 1998; Bookchin, 2000; Casanova, 2006).

republicana, López escriu llargs i documentats articles per a la revista *SALTUV Información*, sense eludir temes complexos de tipus social i de política internacional (quadre II). Quin fou el grau d'amistat i la vertadera relació dels dos personatges? No ho sabem, però, potser els dos havien trobat una ubicació que els permetia, d'alguna forma, donar curs a les seues inquietuds socials, culturals i polítiques. Malgrat les grans diferències de procedència ideològica, és molt probable que els dos trobaren un àmbit d'objectius comuns. En el cas de Juan López, és evident que la *SALTUV* era un oasi d'autogestió que li va permetre a l'antic cenetista el retorn de l'exili amb una certa dignitat. Per a Alfons Verdeguer, la dedicació a l'empresa, a més de conferir-li una situació laboral estable, li permetia donar eixida al seu vessant socialcatòlic i al seu caràcter solidari i compassiu. Alfons deixà l'activitat literària estricta, però no l'activisme valencianista. La direcció de la revista li va permetre continuar la tasca divulgadora d'un sentiment de pertinença al país que no va abandonar. En el seu primer article del "Rincón de Cultura" fa una invitació ben explícita: "Conozcamos la Patria. Valencia".²⁸ Per a Verdeguer, València va molt més enllà del camí de Trànsits. Les seues "excursions" físiques i literàries així ho demostren.²⁹

Set anys després de la mort d'Alfons Verdeguer, l'ajuntament del cap i casal li va dedicar un carrer. Amb aquest motiu, com és de rigor, Xavier Casp repassa la biografia del personatge i les seues qualitats. Casp hi destaca també l'intens amor d'Alfons pel regne, que coneixia pam a pam: "la nostra Pàtria que tu senties tan intensament i a la que tu amares tan activament". L'emocionat discurs comença així: "Quan jo, no en broma sinó formalment, te dia que quan manaren els nostres et faríem ministre de felicitat pública, el teu riure brollava de tots els racons del teu ser, com una claror contagiosa."

Són aquestes paraules inicials a la memòria de l'amic perdut les que reflecteixen l'amistat entre els dos i un dels trets de Verdeguer: la capacitat de transmetre alegria i felicitat.³⁰

28. Al mes següent, Alfons edita un altre article titulat "Conozcamos la Patria: Granada la sultana". Ho va escriure així per a evitar una interpretació excessivament valencianista del primer? És possible, però sembla que la "Patria" en clau espanyola tampoc no li agradava, atés que no va aparèixer cap altre títol que donara continuïtat a una sèrie que el segon article semblava anunciar.

29. Per a elaborar aquests comentaris, hem consultat tots els exemplars de la revista *SALTUV Información*, des de la seua creació en 1964 fins a la mort de Juan López Sánchez en 1972. La col·lecció completa està disponible a l'Hermetoteca Municipal de València (Plaça de Magúncia, 1).

30. El discurs aparegué en el núm. 6 de la revista *Murta*, òrgan escrit del valencianisme anticatalanista, del qual Xavier Casp era líder intel·lectual. Més enllà, però, de la virulència

Encara que no hi ha resposta possible, és inevitable formular-nos la hipòtesi d'un Verdeguer amb dedicació plena a la seua "vocació literària" assignada per M. Dolç. És molt probable que, després del *Viatge a Ausiàs March* i malgrat la curta vida, la seua mà haguera continuat produint noves obres. El país, però, no donava per a més i, probablement, l'ambient enrarit hi va jugar també el seu paper en contra.

4. REMEMORANT EL 'VIATGE A AUSIÀS MARCH'

El contacte amb la família d'Alfons

Aquell desitjat contacte ens havia costat d'aconseguir. En un viatge a València, Tere em va convèncer d'acostar-nos a l'adreça escrita a mà per Rosario Campos.³¹ Jo no tenia massa confiança, però la intuïció femenina va fer diana. Allí ens vam quedar, entre sorpresos i incrèduls, davant la placa daurada: Lorenzo A. Josende Campos, Hilaria Camacho Sáez, abogados. Per fi, havíem trobat Llorençet. La resta fou més fàcil.

Vaig marcar el número. Una veu masculina va contestar.

—Diga.

—El senyor Llorenç?

—Sí, vosté dirà.

—Mire, uns amics meus van conèixer Alfons Verdeguer, un d'ells és Toni Arlandis —vaig començar, un poc nerviós.

—Vol dir que coneix Antoniet d'Oliva? —va contestar després d'una brevíssima pausa, supose que de sorpresa, davant d'aquella irrupció sobtada de la remota infantesa.

—I tant que sí; Toni és amic de tota la vida i se'n recorda molt d'Alfons i de vosté.

—I Marieta, la germana?

—També. Ens veiem totes les setmanes al sopar dels dissabtes.

La resta de la conversa fou relaxada i cordial. Uns dies després féiem el viatge a València, Toni Arlandis, el seu cosí Vicent Puig i jo. Vam tocar al timbre del despatx d'advocats i ens va rebre una xica jove amb ample i simpàtic somriure. Era la filla menuda de Llorenç. Les salutacions foren efusives i emocionades, especialment entre Llorenç i Toni, els dos xiquets que, en companyia d'Alfons, van fer el *Viatge a Ausiàs March*.

del moment i de les diferències ortogràfiques, Casp fa un discurs des dels sentiments que segurament hagueren compartit tots els que van conèixer a Verdeguer (Casp, 1978).

31. L'adreça figurava en la carta que Rosario Campos va enviar a la viuda de Juan López (vegeu nota 29).

—Passeu i vos ensenyaré el despatx de mon pare.

Aquell “mon pare” tan rotund em va pillar desprevingut, malgrat que ja coneixia la història familiar. El nebot, en ser adoptat pel matrimoni Verdeguer-Campos, va esdevenir el fill que ara ens mostrava l'àmbit vital de son pare. Allí estava la taula de treball d'Alfons, la seua màquina d'escriure, l'orla de llicenciatura i la del doctorat (figura 18). La visita va seguir entre records, fotografies, preguntes i oferiments, mentre jo prenia notes apressades. Ens vam acomiadar de pare i filla fins a l'encontre següent a Oliva per a recordar aquell viatge a Beniarjó.

L'excursió evocadora

Més de cinquanta anys després, Antoniet i Llorenç tornaven junts a Beniarjó (figura 19). Aquesta vegada els acompanyem Vicent Puig i jo. Oliva, “porta de les terres valencianes del sud”,³² a través de la família Arlandis-Puig, havia obert els braços a Verdeguer i ara rebia el seu estimat Llorenç. Els quatre enfilem la carretera de la Font, on tenim previst visitar l'església. Pugem a peu l'empinat carrer. Són les onze en punt, hora que havíem concertat, i la porta del temple s'obri, eixint un rector jove qui, coneixent els nostres objectius, ens condueix recte cap a les urnes funeràries dels Carròs. Les paraules de l'escriptor ens vénen a la memòria (Verdeguer i González, 1961, 12):

El temple és gòtic, ben pintat de calç, i conserva les tombes de dos dels primers senyors del poble. La més antiga, de 1343, diu *Hic jacet nobilis Franciscus Carroci*. Havia estat almirall de la Corona d'Aragó.

Verdeguer coneixia la història del senyoriu del Rebollet, el terratrèmol que va enderrocar el castell i el litigi entre Oliva i la Font per la talla de fusta de la Mare de Déu. A Toni li ve al cap que, en aquell viatge de quan era xiquet, van admirar una creu gòtica.

—Veni i la voreu —diu el sacerdot amablement, mentre girem la vista cap a les arcades de rajola tretes a la llum—. L'església data del 1329 i la creu procedeix del castell del Rebollet —afegeix, quan arribem just davant del bell crucifix de plata. En aquell moment, Joanfra s'incorpora al grup.

Joan Francesc Simó és el regidor de Cultura de Beniarjó i la persona que ens ha facilitat el contacte amb el rector de la Font, Marcos Senabre, que

32. Alfons qualifica així Oliva en el context d'uns comentaris que demostren un bon coneixement i estima de la població (Verdeguer i González, 1961, 8).

continua explicant-nos la recent restauració de l'edifici. Ho fa amb una erudició continguda i senzilla, però es nota que el tema l'apassiona. Contemplem peces d'orfebreria religiosa, platets d'unció trobats en les excavacions, vestidures litúrgiques, ornaments i curiosos instruments com la matraca. Tot en pulcres vitrines i calaixeres impecables.

—Aquest quadre dels sants metges, Sant Cosme i Sant Damià, és un dels més valuosos. Fou donat en el segle dèsset per la casa ducal de Gandia —contestava el rector a les nostres preguntes encuriosides.

Després, Marcos i Joanfra inicien una discussió sobre l'origen de la devoció al Crist, la relació amb les confraries i altres tradicions religioses. Els dos gaudeixen de tindre un interlocutor vàlid. Joanfra és més vehement. Marcos, més diplomàtic, ajorna la polèmica. Nosaltres escoltem encantats. Ens acomiadem agraïts per la cortesia i la saviesa del rector.

Acompanyats pel nostre guia, marxem cap a Beniarjó. De camí, pense en les motivacions de Verdeguer per a fer aquell viatge. Encara que podia, no volia fer cap treball llibresc sobre l'immens poeta. Ho va dir clarament (Verdeguer i González, 1961, 7):

El camí que vaig a mamprendre, no pense que siga pel camp de l'erudició. No li molestarà açò massa a Ausiàs: tones de ciència han caigut ja sobre ell, *in crescendo*, en l'any del darrer centenari de la seua mort, quan fins els oblidadissos de les coses valencianes han cregut que els calia escriure en lloança d'ell.³³

Allò que volia era “captar la vivència d'Ausiàs March”.³⁴ Ara érem nosaltres qui intentàvem captar la vivència d'Alfons. En el cas, però, de Llorenç, Toni i Vicent, pot ser també les pròpies vivències de quan eren xiquets.

—Ja hem arribat —anuncia Joanfra interrompent les meues cabòries.

Ens situem en la zona on s'aixecava el palau dels March. Despleguem els fulls de l'ajuntament. Els nostres ulls van dels plànols dibuixats a la realitat actual, mentre els oïts segueixen atentament l'explicació detallada de Simó (figura 20). Malgrat l'escassetat de les restes conservades, podem imaginar la casa del poeta i senyor de Beniarjó.

33. En 1959, es va celebrar el centenari de la mort d'Ausiàs March. A Gandia, es va promoure la primera edició dels premis literaris amb el nom del poeta medieval, dins d'un ambiciós programa d'actes culturals que van incloure la inauguració d'un monument a l'escriptor. És clar que Alfons Verdeguer coneixia l'esdeveniment i probablement hi va participar.

34. *Ibidem*.

—Aquest basament lineal que veieu al carreró és el mur que delimitava la barbacana del palau i que confirma el seu caràcter defensiu. Baix de la cristallera podeu observar el mur perimetral d'una torre.

Mentre faig algunes fotos, observe les reaccions dels companys. Llorenç té dificultats per trobar els records de l'excursió primigènia. Per a Toni, uns anys més major, és fàcil.

—Recorde una passarel·la en el riu —comenta, assenyalant el caixer del Serpis.

—Si baixem, podrem comprovar d'on arrancava —diu el nostre cicerone, assenyalant cap a la dreta—. Fou dinamitada, igual que les restes del pont vell que Alfons encara va poder veure —Joanfra s'ha llegit el llibre de Verdeguer abans de la nostra visita. És un guia extraordinari—; sembla que els motius foren les possibles dificultats al pas de l'aigua —segueix—. Ací s'han fet moltes animalades. En època franquista, es va tombar l'església antiga, un edifici de finals del segle XVI i principis del XVII. El rector del moment va basar la decisió en suposats desperfectes.³⁵ També van derruir l'ermita dels March, per a fer les escoles que veieu. Quan va vindre Verdeguer, encara estava en peu i ell la va incloure al llibre, en un gravat (figura 21).

No sols s'havien fet barbaritats a Beniarjó, pensava jo. Em venia al cap el palau dels Centelles o la casa de Gabriel Ciscar, a Oliva; el palau del Marqués del Vasto, a Gandia; el palau Reial o el dels Vilaragut, a València. Aquella “exermita” de Sant Marc, que el pare de Llorenç va conèixer, ja no existeix.³⁶ Juntament amb molts altres edificis, havia passat a formar part de la trista i llarga llista de destruccions vergonyoses.

Xarrant i lamentant enderrocs, baixem a la barana del riu. Allí, a l'esquerra, ataüllem el Molí Capità que Alfons va ensenyar als seus menuts acompanyants, mentre lloava la canyamel: “antecedent de la taronja en la dolçor i la riquesa” (Verdeguer i González, 1961, 17). Aquells xiquets, ara amb filles i néts, tornen a dirigir la vista cap a l'edifici industrial.

—En realitat, es tracta d'un molí fariner, perquè el vertader trapig d'Ausiàs estava situat més prop del palau —matisa Simó. Comencem a elucubrar sobre si seria trapig o enginy, considerant la séquia que hi circulava i el possible desnivell aprofitable per a moure maquinària.

Interrompem la conversa uns breus segons, mirant i escoltant l'aigua córrer entre canyes i llepó (figura 22). Allí, a la vora del riu, després de dinar, es

35. Segons ens conta Joan Francesc Simó, el temple havia sofert una forta remodelació en el segle XVIII i posseïa unes pintures del XIX, a la volta.

36. Quan Alfons comenta l'ermita, diu que es feia servir per a guardar “adminículs de processons” (Verdeguer i González, 1961, 20).

va gitar Alfons. Mentre les dues criatures jugaven a enfonsar barquets, el seu pensament volava (Verdeguer i González, 1961, 25-26):

Em ve al cap, insistentment, el retrat que diuen que d'ell va pintar Jacomart, per representar Sant Sebastià. I amb els ulls ja boirosos per la son, que se m'apodera, veig per vora riu la imatge del poeta, projectada per la meua imaginació: se'n va de cacera. A la mà dreta du cinc o sis llargues fletxes, amb l'aguda punta cap a terra. A l'altra, l'arc, amb la corda ben tesa. Té la mirada dels qui estan més al món que tenen dins que al que els volta, i semblen, per a qui no els observa amb perspicàcia, plens d'altivesa. [...] No sé si guia els ulls cap a mi, quan la imatge desapareix de sobte: Llorenç ve corrent, cridant com creu que fan els pells-roges, a dir-me que ha vençut a Antoniet.

—En realitat, l'espai arqueològic dels March és més gran del que sembla i té encara possibilitats d'excavació. Mireu aquelles parets que tenen un desnivell de tres metres —la veu de Joanfra ens trau de la contemplació evocadora.

Pugem unes quantes passes cap a un descampat al peu d'unes cases que descansen sobre murs gruixuts. Són els fonaments del palau.

Verdeguer, en el seu primer viatge a Beniarjó, no va poder resistir la temptació de tocar aquelles pedres venerables. L'indret, però, no era molt agradable, atés que funcionava com una mena de femer o escombraria, plena de mosquits, que van despertar la imaginació i la broma dels xiquets. “¿Són els guardians del lloc?”, diu que va dir Llorenç (Verdeguer i González, 1961, 21). Antoniet, per la seua banda, va compondre uns versets en arribar a casa: “Per damuntet de ma casa ha passat un avió / dient coses boniques sobre Beniarjó / però n'ha passat un altre que anava a reacció / i va dir que a la casa d'Ausiàs March / hi havia mosquits a muntó”. El xiquet feia així honor a la descripció d'Alfons (Verdeguer i González, 1961, 9): “és el fill dels meus amics i té fama entre els seus amiguets perquè fa versos.”

En una segona estada a Beniarjó, Verdeguer (1961, 21) es queixà a un agutzil per l'emplaçament del femer, però aquell senyor el va convidar a visitar novament el lloc, cosa que va fer, trobant-lo “escrupolosament net, com en un paisatge anglés”. De l'anterior viatge quedava, “com un felix presagi, un manoll, ja sec, de floretes —margarides, flors d'all bord i roselles— que Antoniet i Llorenç havien deixat l'altra vegada en un ingenu homenatge a l'immens poeta.”

El regidor ens crida per a visitar la cisterna, un gran dipòsit d'aigua d'època medieval perfectament conservat, al qual s'accedeix baixant una estreta escala. Després tornem a l'exterior i seguim cap al nivell dels carrers. El nostre

guia ens assenyala la casa del propietari del cine, amb el qual Verdeguer havia conversat. Llorenç mostra interès per la del costat, un edifici amb balconades d'estil modernista. A continuació, entrem a visitar l'església. El nou edifici que ha substituït l'antic temple presenta un aspecte exterior d'obra pesant i amorfa. Tanmateix, l'interior ha recuperat una certa dignitat. Uns vitralls moderns, de figures geomètriques, projecten la seua lluminositat sobre un gran mural amb escenes de la història del poble, conferint a l'espai una bellesa inesperada. Allí estan representats els sants metges, el ball de la bandera, tradició que explica minuciosament Joanfra, i, per descomptat, Ausiàs March escrivint el seu cant espiritual.

—Aquesta decoració fou portada a terme per un rector amb sensibilitat cultural i estima per la història —diu el regidor.

Eixim de l'església i ens acomiadem de Joan Francesc Simó. Tots estem aclaparats per la gran quantitat d'informació que el rector de la Font i el regidor de Beniarjó ens havien subministrat.

—Ara caldrà digerir-ho tot —diu Llorenç, com si ens llegira el pensament.

El meu cap torna a son pare. Quan es va adonar que a Beniarjó la figura d'Ausiàs no havia caigut en l'oblit i que qualsevol persona sabia qui era, Alfons Verdeguer comenta (1961, 18): “Estic convençut que en aquesta població hi ha una *élite* que cura de la conservació del record del poeta”. És possible que aquella *élite* existira, però no va poder evitar la destrucció del patrimoni evocador. Potser, ara, sí que era el moment perquè les institucions valencianes feren cas de l'actual *élite* local i comarcal, ajudant la xicoteta població a millorar i posar en valor les restes patrimonials del gran clàssic. Beniarjó mereix ser el lloc mític que el seu títol reclama: bressol d'Ausiàs March.

Durant el viatge de tornada a Oliva, la conversa gira sobre la família d'Alfons Verdeguer.

—Vas conèixer Salvador, el pare d'Alfons? —li pregunte a Llorenç.

—Sí, vivia al barri del Carme, prop de les torres de Serrans, en un carrer que es diu de Palomino. Li agradava molt la música i ormejava audicions amb amics seus. Hi ha també un oncle del meu pare, germà de sa mare, que vivia a Benimàmet. Era enquadernador.

—Ara que ho dius, Alfons em va regalar un llibre d'història d'Espanya, enquadernat pel seu oncle. La seua lectura em va fer destacar a l'escola, quan estudiàvem la matèria —va recordar Toni.

Quasi sense adonar-nos, arribem a la platja d'Oliva i, abans de dinar, guaiem vora mar. Contestant a Llorenç, li expliquem que a la dreta es veu la silueta del Montgó i a l'esquerra, com una illa, la muntanya de Cullera.

—En dies clars —afegeix Vicent— es pot albirar la serra Calderona, tançant el golf de València pel nord. I si guanyem altura, pujant alguna de les muntanyes properes, podem vore Eivissa.

Continuem la conversa al voltant de la paella. Vicent conta els trucs de “màgia” d’Alfons amb les cartes, els seus contes i acudits. Toni confessa que el seu valencianisme d’adolescent li va vindre de Verdeguer. Al fil dels records, Llorenç segueix:

—Mon pare era un fenomen. En aquella època, va aprendre anglés pel seu compte. Li agradava plantejar-nos problemes de matemàtiques, gaudia intentant identificar restes arqueològiques, mirant les pedres i els testets de ceràmica. Vaig anar amb ell al jaciment ibèric de Sant Miquel de Lliria. També observava les plantes silvestres. Consultava un llibret que parlava de les herbes de la muntanya³⁷ —el fill d’Alfons segueix contant coses de son pare, explicant-nos com la seua prematura mort va afectar molt la família—. Per ser directiu de la SALTUV —diu—, ell no cotitzava a la seguretat social i vaig haver de deixar els estudis. Anys després vaig poder recomençar-los. La meua dona Hilària i jo ens animàvem mútuament i vam poder acabar Dret.

Després, la conversa deriva cap a temes d’actualitat. Parlem dels nous partits, de la qüestió catalana, dels fills, dels néts... del bé i del mal.

Arribada l’hora de l’adéu i dels desitjos de tornar-nos a veure, el meu cap torna al *Viatge a Ausiàs March*. Cap al final del llibre, Verdeguer s’endinsa en la biografia del personatge i, fent ús dels seus coneixements jurídics, tracta de disculpar el comportament sexual apassionat i infidel del poeta, com també les decisions cruels d’un “senyor de força i coltell”, en base a unes lleis i a una moral, molt distintes de les nostres i que no poden ser jutjades amb el pensament actual. “Si volem judicar equitativament Ausiàs, cal que el mirem amb ulls d’una persona del seu temps”, diu, evidenciant una línia moderna d’anàlisi històrica (Verdeguer i González, 1961, 34-36). A continuació, entra de ple en la poesia de March i intenta copsar, a través dels versos, la personalitat turmentada i contradictòria del clàssic. A aquesta anàlisi, dedica el darrer capítol que titula *Arribada* (Verdeguer i González, 1961, 37-50). Els distints aspectes psicològics del personatge van mostrant-se en la seua paraula escrita. Entre moltes altres reflexions, Verdeguer comenta (1961, 44):

Ausiàs, com la major part dels hòmens, és bo i dolent a l’ensem.
Però en ell és tan intensa la diferenciació dels dos caràcters que quasi es pot parlar d’un desdoblament de la personalitat. Ell ho ha dit:

37. Per la descripció, podria ser *Amics de muntanya*, de Josep Mascarell i Gosp, publicat el mateix any que *Viatge a Ausiàs March*. Vegeu J. MASCARELL I GOSP, *Amics de muntanya: excursionisme i plantes medicionals*, Sicània, València, 1961.

“Tostemps fuy cert que yo dins mi portava/ en contra mi una mala persona”

Ausiàs és el gran enamoradís. Quan la vida li posa davant qualsevol element del sexe femení, li bat el cor pressosament:

“Dona no veig que-m alt, que no sospire”

i molt fàcilment és “nafrat per Cupido”, d’una faisó per complet romàntica:

“Yo viu uns ulls haver tan gran potença/ de dar dolor e prometre plaher”/ [...]

Yo viu un gest e sentí una veu/yo-m só retut per seu”

No exagera Miquel Dolç (1962) en qualificar el llibre de Verdeguer de “Iluminós itinerari” i “viatge palpitant d’acotacions íntimes i valoracions humanes”.³⁸

Verdeguer (1961, 6) penetra profundament en l’essència d’Ausiàs March, un autor que no sols coneix bé, “la seua obra aquí la tinc, ben rellegida”, sinó que li ha robat el cor. Per això, va anar a Beniarjó a captar les seues vivències. Volia veure, escoltar i tocar l’espai mític del poeta.

Havíem captat nosaltres la vivència d’Alfons Verdeguer? Quina era l’essència de la seua personalitat? Al principi del *Viatge...*, ell mateix ens revela un aspecte important del seu esperit (Verdeguer i González, 1961, 9):

El meu fillolet, Llorenç, viu la meitat del temps en ma casa i m’admira intensament i per això té, en germen, quasi tots els meus defectes: és valencià per totes les bandes de la seua petita ànima.

Quan Alfons diu “defecte”, cal llegir virtut. La seua és ser valencià per tots els costats. El seu sentiment valencianista no és una declaració retòrica, sinó reivindicativa i inconformista. Verdeguer (1961, 13) s’indigna davant de manifestacions d’incultura extrema, com el fet de veure dibuixats tres carros “per simbolitzar l’onomàstic Carroç”. Lamenta també la deixadesa de l’idioma que, per a la majoria, “és sols un llenguatge domèstic”, però “que uns d’aquest país preferim” (1961, 15). El “país” seu té una història, unes tradicions, una geografia i una literatura que reclamen atenció i que ell propaga a través dels escrits i la trajectòria vital. És conscient de la marginació de la cultura per part dels mitjans públics i privats; en definitiva, pel poder establert. Quan, a Beniarjó, parla amb els llauradors i les dones que van a poar aigua, constatant que tothom coneix Ausiàs March, exclama: “Però, ¡oh dolor!, a l’escola no els l’anomenen” (1961, 17).

38. L’article de Miquel Dolç es va publicar en castellà. La traducció és nostra.

En definitiva, Alfons Verdeguer estimava, fins al moll dels ossos, la pàtria valenciana. Amb les seues obres, va contribuir al manteniment de la flama del valencianisme i de la dignitat de la llengua en un temps molt difícil. Verdeguer és un autor a llegir i a difondre, com va assenyalar Enric Sòria incloent-lo entre els exemples d'obres valencianes de la Renaixença i del segle xx que precisen reedició.³⁹ El pas per Oliva va ser una gran i estimulante oportunitat per als amics que el van conèixer. La seua memòria encara hi perdura.

Quadre I. Articles d'Alfons Verdeguer (V. o A.V.) i altres autors publicats en la revista *SALTUV Información*, secció "Rincón de Cultura".

1964-10- "Conozcamos la Patria. Valencia"	1968-03/04- "Los nombres de los pueblos valencianos" (A.V.)
1964-11- "Conozcamos la Patria. Granada, la sultana"	1968-04/05- "Las arañas" (A.V.)
1964-12- "¿Existe vida fuera de la tierra?"	1968-05/06- "Sobre Luis Vives" (A.V.)
1965-01- "La fundación de Valencia"	1968-07- "Los sentidos corporales" (A.V.)
1965-02- "El Polo Sur"	1968-08- "Los vikingos en Groenlandia" (A.V.)
1965-03- "Las momias"	1968-09- "El lindo Don Diego" (A.V.)
1965-04- "Como nació Valencia (I)". Primer article signat (V.)	1968-10- "El Reino de Valencia descrito por Cavanilles" (A.V.)
1965-04- "Como nació Valencia (II)". Segon article signat (A.V.)	1968-11- "De nuestra hermana Alicante" (A.V.)
1965-06- Sense títol. Dues poesies sobre el maquilatge. (A.V.)	1968-12- "Nicolás Fernández de Moratín" (A.V.)
1965-07- "El libro y la imprenta" (A.V.)	1969-01- "La arqueología submarina" (A.V.)
1965-08- "Los secretos del sol" (M. Dublino)	1969-02- "Como España se hizo cristiana" (A.V.)
1965-09- "¿De dónde proviene nuestra lengua? (I)" (A.V.)	1969-03- "Los terremotos" (A.V.)
1965-10- "Acerca de la música" (R. Alborch). (A.V.)	1969-05- "El acta del martirio de San Vicente" (A.V.)
1965-11- "¿De dónde proviene nuestra lengua? (II)" (A.V.)	1969-06- "El mercado de Valencia" (A.V.)
1965-12- "La torre del Micalet" (A.V.)	1969-07- "La langosta" (A.V.)
1966-01- "La gran Valencia (I)" (Emilio Beüt)	1969-08- "De la Antártida" (A.V.)
1966-02- "La gran Valencia (II)" (Emili Beüt)	1969-09- "Enigmas científicos" (A.V.)
1966-03- "A la alegría por el dolor" (R. Alborch)	1969-10- "Notas sobre el dinero" (A.V.)
1966-04- "Estatuas conmemorativas, monumentos en la ciudad, piedras y bronceos de Valencia" (José Martí Sobrecases) (article guanyador d'un concurs literari del mes de febrer)	1969-11- "Joyas valencianas. La obra de Vte. López en la iglesia de Jesús" (J. Martí Sobrecases, fotos de J. Martí Luna)
1966-05- "Del Reyno de Valencia" (A.V.)	1969-12- "Los celtas" (A.V.)
1966-06- "El calendario" (A.V.)	1970-01- "Las perlas" (A.V.)
1966-07- "Lecturas españolas" (text de Quevedo) (A.V.)	1970-02- "La literatura" (J. Martí Sobrecases).
1966-08- "Las pirámides y sus secretos" (A.V.)	1970-03- "La plaza de la Reina" (A.V.)
1966-09- "El átomo" (A.V.)	1970-05- "Política por el hielo" (A.V.)
1966-10- "La redondez del mundo" (A.V.)	1970-06- "Como vive el americano" (A.V.)
1966-11- "Les Torres de Quart" (A.V.)	1970-07- "La costumbre japonesa (bastante mala) del harakiri" (A.V.)
1967-01- "Excursionismo y cultura" (A.V.)	1970-08- "Algo sobre cuadros célebres" (A.V.)
1967-02- "Excursionismo y cultura (bis)" (A.V.)	1970-09- "Los nombres de persona" (A.V.)
1967-03- "Sobre y de Quevedo" (A.V.)	1970-10- "Como medir los años que ha vivido un árbol (cortado)" (SS)
1967-04- "Los pasos de Venus" (A.V.)	1970-11- "El tabaco" (SS)
1967-06- "Las Fábulas" (A.V.)	1971-01- "Doce meses, doce figuras" (SS)
1967-07- "Los iberos" (Domingo Fletcher)	1971-02- "La timidez" (J. Poyan)
1967-08- "Esparta, estado guerrero" (A.V.)	1971-04- "Medicina y vida" (SS)
1967-09- "Más sobre las fábulas" (A.V.)	1971-05- "La civilización árabe" (SS)
1967-10- "La aparición de las lenguas romanas" (A.V.)	1971-06- "Área de difusión de la barraca valenciana" (SS) (de <i>Les Barraques Valencianes</i> , de Manuel Sanchis Guarnier)
1967-11- "La invención del alfabeto" (A.V.)	1971-07- "El españoletto" (SS)
1967-12/1968-01- "El juego" (A.V.)	1971-08- "La ciudad de Valencia y su conruración" (SS) (traduit del llibre <i>El litoral valencià</i> , de V. M. Roselló Verger).
1968-02/03- "De los descubrimientos" (A.V.)	1971-09- "Platillos volantes?" (SS) (de <i>La astronáutica en marcha</i> , de Karl Schutte)

39. Enric Sòria, en la seua presa de possessió com a director de la Biblioteca d'Autors Valencians (que edita la Institució Alfons el Magnànim i el Centre Valencià d'Estudis i Investigació), va comentar la necessitat de reeditar obres esgotades de diferents autors de la Renaixença i del segle xx fins a la Transició, citant, entre altres, Alfons Verdeguer (Levan-te-EMV, 2016).

Quadre II. Articles de Juan López Sánchez publicats en *SALTUV Información*, secció “Notas”

1967-08- “Impresionismo y realismo”	1969-07- “Las huellas del Taylorismo”
1967-09- “Lo social del sindicalismo”	1969-08- “Sindicalismo y poder”
1967-10- “Divagaciones sobre cultura obrera”	1969-09- “Sindicalismo y poder (continuación)”
1967-11- “Ética y técnica”	1969-10- “Medias tintas del participacionismo”
1967-12- “¿Liberar o Socializar?”	1969-11- “El sindicalismo tiene misión propia”
1968-02/03- “La socialización y el «desafío americano»”	1969-12- “Con pluma ajena”
1968-03/04- “La socialización y el «desafío americano» (II)”	1970-01- “Unidad y pluralidad sindical”
1968-04/05- “La socialización y el «desafío americano» (III)”	1970-02- “Unidad y pluralidad sindical (II)”
1968-05/06- “La socialización y el «desafío americano» y (IV)”	1970-03- “Los sindicatos y la futura empresa”
1968-07- “De Re Sindicalista”	1970-04- “Los sindicatos”
1968-08- “El tópic de moda”	1970-05- “Imaginación y otras cosas”
1968-09- “El mundo y el submundo”	1970-06- “Reforma, retórica y paciencia”
1968-11- “Consideraciones sobre la violencia”	1970-08- “La prensa”
1968-12- “Espejismo de la violencia”	1970-09- “Nuestra razón de ser”
1969-02- “¿Con música a tres tiempos? «a posteriori», «a priori», «a fortiori»”	1970-10- “Acordarse de Santa Bárbara cuando truena”
1969-03- “Sindicalismo y empresa”	1970-11- “La tormenta (y 2)”
1969-04- “Del cervo sociológico ibero”	1971-02- “Sobre sindicalismo y juventud (I)”
1969-05- “España constituyéndose”	1971-02- “Sobre sindicalismo y juventud (II)”
	1971-08- “Ética profesional”
	1971-11- “Ayer y hoy”
	1972-01- “Oro y política (1)”
	1972-02- “Oro y política”

BIBLIOGRAFIA

- ALCARAZ, Joaquín (1971): “Reflexiones de un obrero: noticias tristes”, dins *SALTUV Información* (novembre), p. 4.
- BALLESTER, Josep (1992): *Temps de quarantena (1939-1959)*, 3 i 4, València.
- BATALLER CATALÀ, Alexandre (2015): “Els clàssics, la terra i jo (1954) d’Alfons Verdeguer, en el camí de les geografies literàries”, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (València, 7-10 de juliol) [resum disponible a: <<http://ocs.uv.es/index.php/AILLC/AILLC2015/index>>].
- BOLADO, Macario; YARZA, Manuel i A. GONZALVO (1971): “Alfonso Verdeguer ha muerto”, dins *SALTUV Información* (novembre), pp. 2-3.
- BOOKCHIN, Murray (2000): *Los anarquistas españoles: los años heroicos 1868-1936*, Numa ediciones, València.
- CASANOVA, Julián (2006): “Anarquistas en el Gobierno de la República”, dins *El País* (4 de novembre).
- CASP, Xavier (1943): *Volar...*, Tipografía Jesús Bernés, València.
- (1978): “Alfonso Verdeguer en el recort viu”, dins *Murta*, 6 (octubre).
- CARBÓ, Ferran i Vicent SIMBOR (1993): *La recuperació literària en la postguerra valenciana (1939-1972)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l’Abadia de Montserrat, València-Barcelona.

- CORTÉS, Santi (2002): *Manuel Sanchis Guarner (1911-1981): una vida per al diàleg*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València/Barcelona.
- (2006): *Ensenyament i resistència cultural: els cursos de llengua de Lo Rat Penat (1949-1975)*, Denes, Paiporta.
- COS-GAYÓN, F. (1972): “En recuerdo de Alfonso Verdeguer”, dins *SALTUV Información* (març), p. 19.
- DIVERSOS AUTORS (1968-1980): *Gran Enciclopèdia Catalana*, Edicions 62, Barcelona [en línia].
<www.enciclopedia.cat/>
- (1973): *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, Manuel Mas, València.
- (2005): *Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana*, Editorial Prensa Valenciana, València, vol. 9.
- DOLÇ, Miquel (1962): “Los viajes de Alfons Verdeguer”, dins *Las Provincias* (8 d'abril).
- FERRER SOLIVARES, Enric (1981): *Literatura i societat: País Valencià, segle XX*, Eliseu Climent, València.
- FLOR, Vicent (2011): *Noves glòries a Espanya: anticatalanisme i identitat valenciana*, Afers, Catarroja.
- FUSTER, Joan (1976): *Un país sense política*, Edicions de la Magrana, Barcelona.
- (1994): *Antologia de la poesia valenciana (1900-1950)*, Eliseu Climent, València.
- (1997-2010): *Correspondència*, vol. 1, 4, 7, 10 i 12, 3 i 4, València.
- LEVANTE-EMV (2016): “Enric Sòria dirigirà la Biblioteca d'Autors Valencians que puso en marcha Fuster”, dins *Levante-EMV* (16 d'abril).
- MARTÍ SOBRECASAS, José (1972): “El País Valenciano”, dins *SALTUV Información* (abril).
- MARTÍNEZ RODA, Federico (1998): *Valencia y las Valencias: su historia contemporánea (1800-1975)*, CEU San Pablo, València.
- MASCARELL I GOSP, Josep (1961): *Amics de muntanya: excursionisme i plantes medicionals*, Sicània, València.
- MOLLÀ, Damià i Eduard MIRA (1986): *De impura natione*, Tres i Quatre, València.
- PEIRATS, José (1971): *La CNT en la revolución española*, Ruedo Ibérico, París.
- PELLICER I BORRÀS, Joan Enric (2003): *L'ensenyament de la llengua catalana al País Valencià (1238-1939)*, Tesi Doctoral, Universitat de València [en línia].
<www.tdx.cat/bitstream/10803/9624/1/pellicer.pdf>

- PÉREZ MARCO, A. (2014): “75 anys de la fundació d’editorial Torre (1939-1966). Una editorial amb el nom de la torre de Paterna en la València de postguerra”, dins *El testar de Paterna* (hivern 2013-2014), pp. 6-19.
- PUCHE, F. P. (2014): “SALTUV se estrena con autobuses en la línea 7”, dins *Las Provincias* (14 de maig).
- RIPOLL DOMÈNECH, Faust (2010): *Valencianistes en la postguerra: estratègies de supervivència i de reproducció cultural (1939-1951)*, Afers, Catarroja-Barcelona.
- SMYTH, Terence M. (1977): *La CNT al País Valencià: 1936/1937*, Eliseu Climent, València.
- THOMAS, Hugh (1978): *La guerra civil española*, Grijalbo, Barcelona.
- VERDEGUER I GONZÁLEZ, Alfons (1954): *Els clàssics, la terra i jo*, Editorial Torre, València.
- (1957): “De bello troiano”, dins *Els Autors de l’Ocell de Paper*, 15, Barcelona.
- (1958): *Grecs en la meua tinta*, Editorial Torre, València.
- (1961): *Viatge a Ausiàs March*, Editorial Torre, València.
- VERDEGUER I SAPENA, Salvador (1954): *El crit de la lluernà*, Editorial Torre, València.

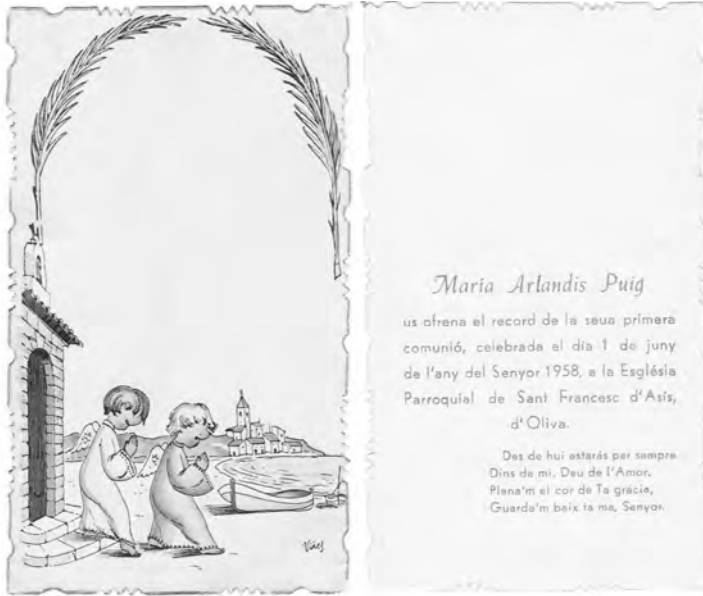

Figura 1. Estampa de primera comunió de Maria Arlandis Puig
(Fons familiar de Xelo Costa i Vicent Puig).

Figura 2. Conversa sobre Alfons Verdeguer. D'esquerra a dreta: Maria i Antoni Arlandis, Maria i Vicent Puig. Les dues parelles de germans, de menuts, van conèixer Alfons Verdeguer (Foto de Teresa Peiró).

Figura 3. Isabel Puig i la seua neboda Maria. De jove, Isabel va participar en excursions amb Alfons Verdeguer, quan venia a Oliva amb la seua esposa Rosario Campos (Foto de Francesc Devesa).

Figura 4. Excursió al camp d'Oliva. Al centre de la imatge, Isabel Puig; a la dreta, Antonio Arlandis Barber (baix) i Alfons Verdeguer (dalt) (Fons familiar d'Isabel Puig).

Figura 5. De paella a la Font del Garrofer (Oliva). Al fons, Alfons i Rosario; al seu costat dret, Maria Puig; en primer pla, Antonio Arlandis; i a la seua esquerra, els fills Maria i Antoniet (Fons familiar d'Isabel Puig).

Figura 6. Excursió a Oliva. D'esquerra a dreta: Llorenç i Alfons, Isabel Puig amb el seu fill al braç, Maria Puig Mahiques i, al seu darrere, Rosario, l'esposa d' Alfons. A la dreta, els xiquets Antoniet i Maria (baix). El darrer xiquet de dalt és Vicent Puig (Fons familiar d'Isabel Puig).

Figura 7. D'excursió al camp amb la colla d'Oliva. Alfons Verdeguer a l'esquerra de la imatge (Fons familiar d'Isabel Puig).

Figura 8. Alfons Verdeguer i Rosario Campos a un camp de tarongers, a Oliva (Fons familiar d'Antoni Arlandis Puig).

Figura 9. Primera comunió del xiquet Toni Arlandis Puig, *Antonieta*, situat en segona fila, a la dreta, amb ulleres, a la carretera de Dénia (Oliva). El matrimoni Verdeguer-Campos a l'esquerra (Fons familiar d'Antoni Arlandis Puig).

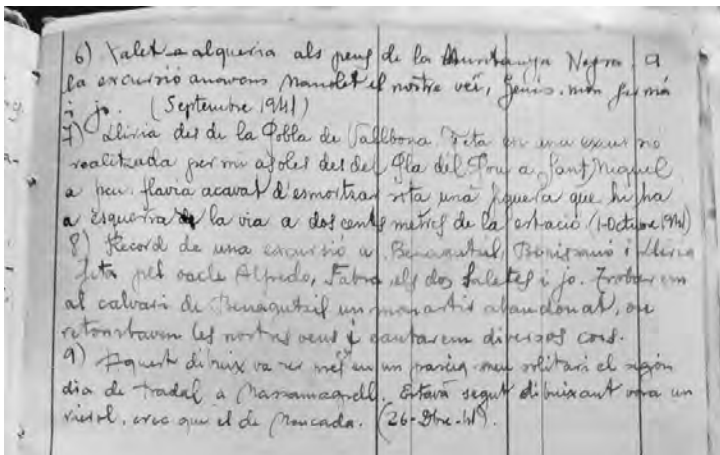

Figura 10. Notes manuscrites d'Alfons Verdeguer sobre excursions, any 1941 (Fons familiar de Lorenzo Josende Campos).

Figura 11. Alfons Verdeguer, foto de l'orla de Llicenciatura en Dret, any 1945 (Fons familiar de Lorenzo Josende Campos).

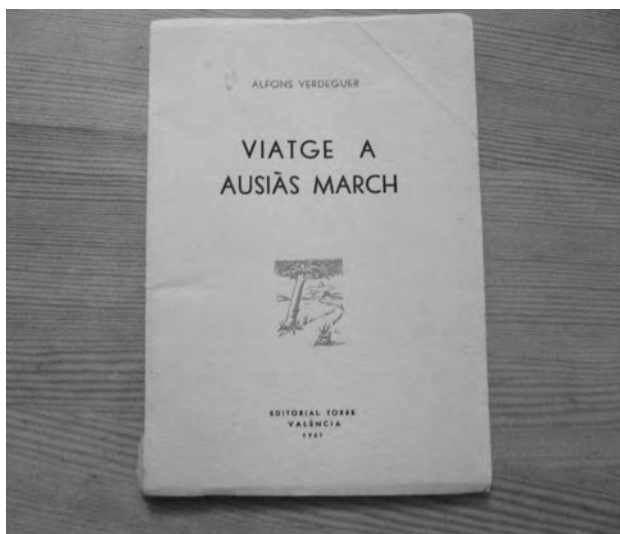

Figura 12. Portada del llibre d'Alfons Verdeguer, *Viatge a Ausiàs March* (Foto de Francesc Devesa).

Figura 13. Celebració dels 25 números de la col·lecció L'Espiga. València, 28 de juliol de 1956. D'esquerra a dreta: Vicent Andrés Estellés, Alfons Verdeguer, Xavier Casp, Miquel Adlert i Maria Beneyto. Dempeus, darrere de Casp, la seua esposa Roser. Al fons, Joan Valls.

Figura 14. Celebració dels 40 números de L'Espiga. Maig de 1960. Alfons Verdeguer, dempeus a la dreta. Al mateix costat, asseguts, Xavier Casp i Miquel Adlert.

Figura 15. Celebració dels 40 números de L'Espiga. Maig de 1960. Dret, llegint, Miquel Dolç. Al seu costat, Alfons Verdeguer. A l'esquerra, Sanchis Guarner i, al seu costat, Roser, esposa de Casp.

Figura 16. Portada de la revista *SALTUV Información*, novembre de 1964.

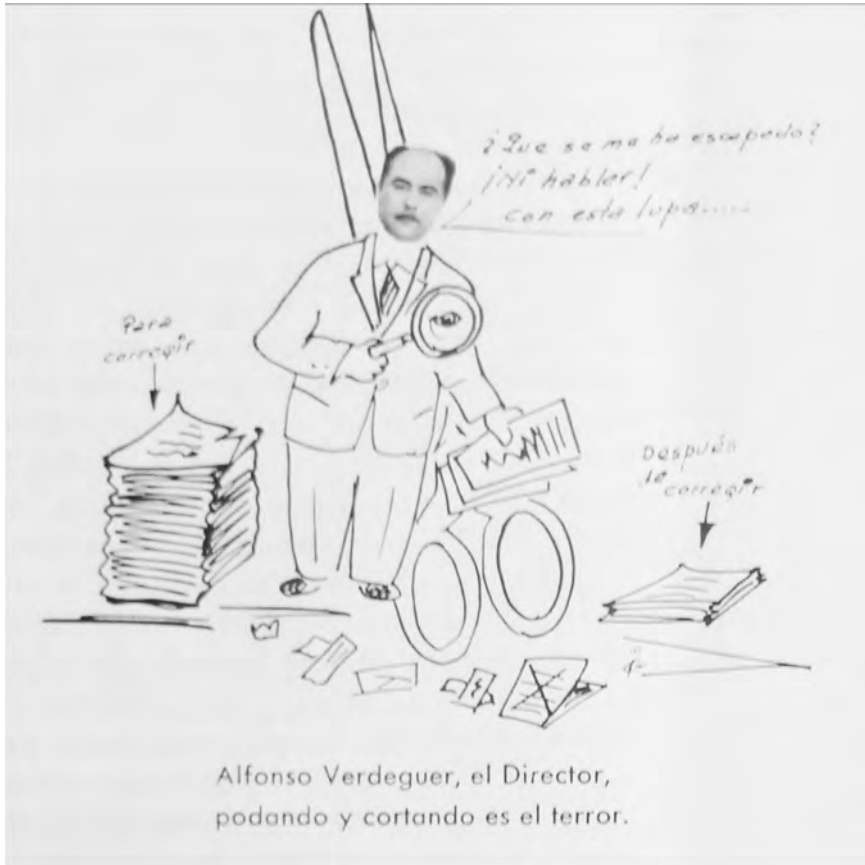

Figura 17. Vinyetes satíriques del Consell de Redacció de *SALTUV Informació*, per a celebrar el primer any de la revista. Dibuix que representa el director, Alfonso Verdeguer

Figura 18. Màquina d'escriure utilitzada per Alfonso Verdeguer, conservada pel seu fill Llorenç (Foto de Francesc Devesa).

Figura 19. Antoni Arlandis i Lorenzo Josende a Oliva, el 10 de juny de 2017, abans d'iniciar la visita a Beniarjó (Foto de Francesc Devesa).

Figura 20. Recordant el *Viatge a Ausiàs March*. D'esquerra a dreta: Vicent Puig, Joan Francesc Simó, Lorenzo Josende i Toni Arlandis (Francesc Devesa, Beniarjó, 10 de juny de 2017).

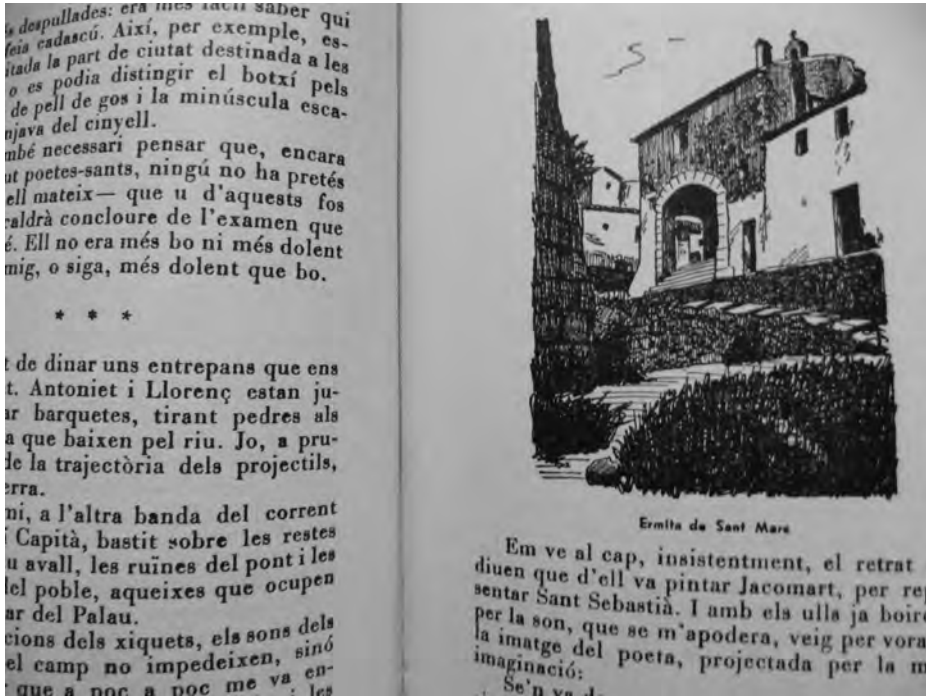

Figura 21. Interior del llibre *Viatge a Ausiàs March*. Gravat de l'ermita de Sant Marc (Beniarjó) (Foto de Francesc Devesa).

Figura 22. Recordant el *Viatge a Ausiàs March*. Guaitant el riu Serpis des de la barana. En primer pla, Llorenç (Francesc Devesa, Beniarjó, 10 de juny de 2017).